

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

**АДАЛДЫҚ ҚАҒИДАТЫ – АДАМДЫҚ МҰРАТ
(Қожа Ахмет Ясауи мұрасындағы адамгершілік ұстанымы)**

Рақымжан Тұрысбек,
филология ғылымдарының докторы,
профессор. Л.Н Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті.
Қазақстан: Астана (rst58@mail.ru)

Аңдатпа: Мақалада түркі жұртының рухани атасы - Қожа Ахмет Ясауидің өмірі мен шығармашылығы, басты туындысы – «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») кітабының табиғаты мен тағылымы, ондағы Алланың ақиқат жолы, адам мен оның еңбегі, адамдық мұрат пен адамгершілік қағидаттары, қоғам мен заман шындығы, дін-діл мәні, ар-иман иірімі, ақыл-парасат өлшемі, исламдық тәрбие, софылық идея, ел-жер қадірі, дәстүр мен дүниетаным арналары, тарих пен таным мәні, мәдени-рухани бағыттар, тәрбие Ғәм тәлімдік сипаттардың қыр-сыры кең түрде сөз етіледі.

Түркі жұртына кеңінен таныс ақыл-ой алыптары – Науай, Мақтұмқұлы, Абай мұралары, шығармашылықтағы сабақтастық сырлары айқындалады.

Түркі дүниесіндегі алыптар шоғыры арасында Қ.А.Ясауидің данышпандық дидагы, ғұламалық габраты, кемеңгерлік келбеті – «Хикметтер» кітабындағы отан мен отбасы құндылықтарымен байланыстырылып, Жаратушыны тану мен құрмет тұту, Аллаға сыйынып, оның қасиет-құдіретін білу, адамишылық жолға адалдық таныту ісі төңірегінде жан-жақты қозғалады. Қ.А.Ясауи әлемінен анық аңғарылатыны, адамдық мұрат пен игілікті істі ардақтайды. Адамгершілік, әділеттілік, жасампаздық, жауапкершілік, мейірімділік, ізгілік, сыйластық сырына еркін еніп, қоғамдық-әлеуметтік мәні, тарихи-мәдени арналары мен көркемдік-рухани сипаты кең түрде ашылады. Діни-софылық жолдың бағыт-талаптарына адалдық танытады. Адамишылық жолды, имани-рухани әлемді жаны қалайды. Аллаға сыйынып, оның қасиеті мен құдіретіне мән береді. Ақиқат пен Тарихат жолын, софылық идея мен шариғат шарттарын қатаң сақтайды. Қазақстан мен Орта Азиядағы софылық поэзияның жарқын өкілі, ғұлама-кемеңгері ретінде даналық сөздер, циклді өлеңдер жазып, ақиқат жолын, әділетті істі, адам мұратын, еңбек мәнін, ар-иман жайын, жан құбылыстарын, дүниетаным арналарын, өмір тағылымын кеңінен көрсетті.

Түйін сөздер: Адам факторы, ұлт, ислам, дін, иман, дәстүр, дүниетаным, руханият, хикмет, софылық идея.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы истории и тенденций развития литературы тюркских народов, в том числе Х.А. Ясауи и А.Науай, казахско-каракалпакской литературы, литературно-культурных связей, проблемы наследия и муратоведения с точки зрения требований современного периода.

Ключевые слова: литература, история, Тюрк, личность, наследие, тенденция, язык, стиль.

Abstract: The article examines the issues of history and trends in the development of literature of the Turkic peoples, Q.A.Asauı, A.Nauai, including Kazakh-Karakalpak literature, literary and cultural ties, problems of heritage and Murat studies from the point of view of the requirements of the modern period.

Keywords: literature, history, Turkic, personality, heritage, trend, language, style.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Кіріспе. Түркі жұртында руханият жүзінде Ә.Науай, әл-Фараби, Абай, Мақтымқұлы және Қ.А.Ясауи қоғам, заман шындығы мен адам факторына зор маңыз берді. Осы реттен келгенде, қоғамның басты байлығы һәм қозғаушы күші, мемлекеттің негізгі факторы – Адам мен оның өмірі, еңбек мұраттары қай кезең, уақытта да мәнді орын алып, маңызды болғаны анық. Әсіресе, Адалдық ұстанымы, Әділетті мемлекет құру бағытындағы батыл бастама, маңызды қадам жасар тұста – Адам факторы, оның өмірі мен еңбегі, болашақ бағыт-бағдары, арман-мүддесі, еңбек мәні, тарих та айрықша мәнге ие болады. Түркі жұртының рухани кемеңгері, Қазақстан мен Орта Азиядағы софылық идеяның бастауында тұрған – Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») атты еңбегіндегі жалпыадамдық мәселелердің құндылық қырларын ашып, кеше-бүгін сабақтастығына, адамшылық жолына, даму үрдістеріне кең түрде мән беріледі.

Зерттеу әдістері. Мақалада тақырыпты кеңінен ашу үшін өмірбаяндық, герменевтикалық, филологиялық-деректанулық талдау, салыстырмалы-тарихи әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау. Ел дамуы мен руханият өрістеріне жіті ден қойсақ, арғы арналарда жасаған - Әл-Фараби, Қ.А. Ясауи, М.Қашқари, Ж.Баласағұн, бертіндегі – ақын-жыраулар мұрасы, би-шешендер өнері, ХІХ-ХХ ғғ. ақын-әнші, сал-сері, ұстаз-ғалым, қаламгерлер шоғыры – адамдық мұратты, ақыл-парасатты, ақиқат-әділеттілік бағытын, жауапкершілік жүгін, дін-діл жайын, парыз-қарызды, білім-ғылым ісін, адамгершілік жолды, тарих пен таным тоғысын, тәлім-тәрбие мәнін, сыйластық сырын кең түрде сөз етті.

Ақиқатында, Қ. А. Ясауи Қазақстанның Түркістан өңірінде, Сайрам қаласында туып, Йасы кентінде тұрған. Әлем жұртшылығы – Ясауи деп танып, құрмет тұтты. Өмірі мен кезеңін, шығармашылық мұрасын кең түрде танып, зерттеп-зерделеп, ондағы ақиқат мәніне ден қойды. Бұдан байқалатыны: «Қожа Ахмет Иасауи – түркістандық ғұлама...«Диуани Хикмет» атты еңбегінде өзінің Түркістанда туғандығын білдіріп отырады...

Иасауи хикметтерінің мәні, философиясының өзегі – адам» [1, 424-425].

Жасынан зерек, сергек болып өскен – Қ.А.Ясауи әкесін үлгі-өнеге тұтады. Өмірге, еңбекке құштарлығы ерте білінеді. Әкесінің сауатты һәм ақындығына жас кезінен-ақ мән береді. Сайрам имамы – Арыстан бабтың алдын көріп, тәлім-тәрбие алады. Бұхарға барып, сопылық бағытта білім алып, ізденіп-оқып, өзін жан-жақты дамытады. Софылық бағытты ұстанады. Адамдық істі ардақтайды. Адамгершілік, жасампаздық, мейірімділік, ізгілік, сыйластық сырына ерекше мән береді. Діни-софылық жолдың, бағыт-талаптарына адалдық

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

танытады. Адамшылық жолды, имани-рухани әлемді жаны қалайды. Өмірде осы бағытты таңдайды. Аллаға сыйынып, оның қасиеті мен құдіретіне мән береді. Өмір тағылымы мен пенделік-тіршіліктің, қырлы-сырлы сипаттарын айқындайды. Діни-фәлсапалық бағытты ұстанып, Ислам жолына түсіп, осы жайттардың анық-қанығын танытатын біліми-ғылыми еңбектерге, дәстүр мен дінге, тарих пен таным арналарына, өмір тағылымына ден қояды. Өмір сапарында - 73 жас жасаған Қ.А. Ясауидің басына бастапқы тұста – Қарахан үкіметі күмбез орнатқанымен, Шыңғыс хан шапқыншылығы тұсында (XIII ғ.) бұзылып, жарамсыз күйге түсіп, қирайды. Бұдан кейін даңқты тұлға Ақсақ Темір күмбезді жаңғыртып, жаңадан салады. Әулиелік орын сипатына ие болады. Архитектуралық мәні, мәдени-рухани һәм көркемдік-эстетикалық әсер-ықпалымен де алыс-жақыннан келген ресми адамдарға, туристер мен жалпы жұртшылыққа айрықша қызығушылық туғызып, көңіл толқынын тербеп, жан құбылыстарына мейірім шуағын шашып, нұрын төгіп, көркем қасиеттерді меңгеруге мол мүмкіндіктер береді. Маңыздысы, оның басты еңбегі – «Диуани Хикмет» Жаратушыны тану мен құрмет тұту, Аллаға сиынып, оның қасиет-құдіретін білу, ақиқат мәнін ашу, адамшылық жолға адалдық таныту ісін кең түрде сөз етеді.

Қ.А.Ясауидің өмірнамасы, шығармашылық мұрасы көптен айтылып – жазылып һәм зерттеу нысаны етіліп келеді. Ақиқатында, Қ.А.Ясауидің «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») еңбегі Қазанда (1889, 1902), Ыстамбұлда (1901), Ташкентте (1902, 1911) бірнеше рет жарық көрді.

Бұл бағытта, әсіресе Ресей шығыстанушылары – Е. Э. Бертельс, А.Н. Самойлович, С. Е. Малов, А.К. Боровков, Ә. Наджиб, түрік оқымыстысы - Ф. Куприлизаде, өзбек ғалымдары - Э. Рүстемов, Н. Маллаев, И. Хаққұлов, қазақ зерттеушілері - М. Жармұхамедов, Ә. Дербісәлі, М. Мырзахметұлы, С. Дәуітов, М. Шафиғи, Х. Сүйіншәлиев, Р. Сыздықова, А. Қыраубайқызы, Ә. Жәмішұлы, И.Жеменей, Кенжетай Д, А. Ахметбек, А. Әбдірәсілқызы т.б. біліми-ғылыми тұрғыдан зерттеп-зерделеп, кең түрде қарастырды

Асылы, адам әлемі мен асыл мұраттарын адамгершілік қағидаттарына негіздеп, ақиқат жолын ұстанған – Қ.А.Ясауидің өмір тарихы, отбасылық құндылықтары да ғибраттық-өнегелік қырларымен мәнді. Негізінен: «Ахмет Йассауи – Түркістан қаласының тұрғыны. Өз кезіндегі сауатты, білімді адамның бірі. Жасынан исламдық тәрбие алған, діни мистиканы жақтаушы ақын. Ол - софылық идеядағы поэзияның көрнекті өкілі. Оның бізге мәлім шығармасы – «Диуани Хикмет» атты діни уағыз, ғибрат өлеңдер жинағы. Туған және тұрған қаласы Йасы (Түркістан) атымен өзі де Йассауи атанып кеткен. Оның ата-

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

бабалары Қарахан мемлекетіне қызмет етіп, Сайрам төңірегінде мекендеген адамдар» [2, 128].

Елдік тарихнамаға ден қойған тұста, Тұран жерін мекен еткен түркі жұртына ғұламалық қырларымен, кемеңгерлік қасиеттерімен, ақын Һәм рухани ұстаз болған Қ.А.Ясауидің шығармашылық мұрасының алтын дінгегі мен асыл өзегі – Ислам дінінің қағидаттарына адалдық танытып, ақиқат жолы мен софылық идеяға басымдық береді. Анығында: «Иассауи «Диуани Хикмет» («Хикметтер») кітабының XV-XVI ғасырларда жазылған көшірме-қолжазбасы кеңестер заманына дейін Қазан, Ташкент қалаларынан бірнеше рет басылып шығып, халықтың рухани сусынына айналған. Жергілікті халық кітаптың үзінділерін баласын әлдилеп отырып жатқа айтатын еді. Кеңес өкіметінің кезінде кертартпа идеологияны насихаттайтын кітап ретінде саналып, оқу бағдарламаларына кіргізілмеді.

«Диуани Хикмет» кітабында діни имандылықты, жан тазалығын, ізгілікті үлгі етеді. Даналық ойлары Баласағұни, Абай, Шәкәріммен жалғасып, тамырласып жатады. Иассауи бұл кітабын «Дәфтар сани» («Екінші дәптер») деп атаған. Оның себебі анық емес...

Әдебиетімізде Иассауидің Шәкәрімге дейін үзілмеген сопылық дүниетанымның үрдісі бар. Сопы болу – мына дүниеде өмір сүріп, бұл дүниемен өмір сүрмеу. Бұл дүниенің пендешілігінен жоғары тұру, дүниеқұмарлық, қызыққұмарлықтан безу, арам нәпсіден тыйылу. Олар ғашықтықты Аллаға қарата айтады. Материалдық құндылықтан жан тазалығын жоғары қояды...» [3, 79, 80].

Осы реттен келгенде, Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») кітабы Алланың ақиқат жолын, керемет те көркем қасиетін, адалдық пен адамдықты, адамгершілік пен қайырымдылық істі қадірлеп – құрметтеп, үлгі-ғибрат тұтудың ғажайып көрінісі, өрнекті-өнегелі өмір тағылымы болып табылады. Данышпандық дидары, ғұламалық ғибраты, кемеңгерлік келбеті, ақыл-парасаты мен біліми-ғылыми Һәм діни-сопылық сипаттары – Қ. А. Ясауидің даңқты есімі мен еңбегін, жасампаз жолын, кемел болмысын биіктете түседі [4, 208].

Қ.А.Ясауидің «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») еңбегін қайта оқып, мән-мазмұнына назар аударғанда, алдымен қоғамның басты байлығы – адам мен оның өмірі, еңбегі мен әрекет-қимылы, Алла ісі, қасиет-құдіреті, ақиқат жолы, әділетті іс, кісілік пен кішілік, қарапайымдылық қағидаттары, дүние дидары, дәстүр мен дін, ақыл-парасат, білім-ғылым, тарих пен таным, жастық пен достық, жақсы мен жаман, тәлім-тәрбие арналары,

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

сыйластық сыры, тіршілік тынысы терең танылады. Бастысы, Қазақстандағы – Сайрам жерінде (байырғы Ислам орталығы) туғаны, ата-анасы – Ибраһим мен Қарашаш осында тұрып, осы жерде қайтыс болады. Олардың зираты мен күмбездері – Сайрамда тұр. Әкесі шейх Ибраһим – Сайрамның белгілі-беделді әрі сауатты адамдарының бірі болды.

Ойға алсақ, асынан зерек, сергек те сезімтал Ахмет жеті жұрттың тілін (араб, түрік, парсы т.т.) ерте меңгеріп, оқу-білімге ден қояды. Шығыс жағрафиясын, дәстүрі мен тарихын, әдебиеті мен фәлсафасын жетік меңгереді. Өлең-жырға бейім болып, өз жанынан сөз шығарады. Олар, негізінен сыр-сезімге құрылып, көркемдікке негізделген. Ізденіс пен ізгілік басым, бедерлілік пен бейнелілік мәні айқын, орамды ой мен ойлы өрнектері табиғи өріс алып, «айналасы жұп-жұмыр», көркемдік келісімі рухани-эстетикалық құндылықтарға суарылған шымыр шумақтардан тұрды. Бұлардың бәрі-баршасы түрік тілінде жазылды. Ақиқат жолын ұстанды. Әділетті істі мұрат тұтты. Өмір тағылымына ден қойды. Шындықты шырақ етті. Мақсаты айқын, бағыты берік болғандықтан, жүйелі түрде табиғи өріс алып, шеберлікпен һәм шешендікпен арналы ағыс құрады. Жұрт жадында – Ахмет айтты деген ақыл-нақыл, қанатты-ғибратты, өсиет-насихат сөздер, танымдық-тағылымдық мәні мол ойлары мен толғаныстары кең тарады.

Қ.А. Ясауидің өмірнамасына жіті ден қойсақ, алпыс үш жасқа толғаннан кейін-ақ: - Пайғамбар жасына жеттім. Ендігі өмірім – «Күпірлік!»-деген ұстанымға мықтап табан тіреп, қазіргі мавзолейдің оңтүстік шығысқа қарай 150-200 метр қашықтықта Аллаға құлшылық ететін – жер асты (жертөле) мешітін (Араб сөзінде – «халуат») салдырады. Халуатта қалған ғұмырын өткізген – Қ.А. Ясауи «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») атты ақиқат жолын, ізгілік мәнін сөз ететін еңбегін жазады.

Анығында, Қ.А.Ясауи «Хикметтері» - ақиқат жолын бағыт етті. Ар-иман ісі – басты ұстанымы болды. «Бисмиллаһ», - деп сөз бастады. Тақуалық жолын тұтты. Жалпақ жұртқа сөзін арнап, жан жылуын, жүрек отын шамшырақ етті. Жаратқанға жалбарынды. Ғаріптердің қамын ойлап, көмек қолын созды. Ораза, намаз мәнін ұқты. «Махшар күнінің» (Қиямет қайым күні) сырын ашып, әзәзілдің арбауына, шайтан-залымға лағнет айтты. Алла әмірін серт етіп, ақиқат жолына түседі. Әділетті істі ту етеді.

Осы орайда, «Хикметтер» табиғаты мен тағылымына ден қойып, ақиқат жолы мен адамдық мұратқа, елдік мүдде мен имандылық қырларына, дәстүр мен дүниетаным арналарына, ар-намыс пен дін дінгегіне, білім-ғылым жүйесі мен тарих-таным тоғысына, тәлім-тәрбие иірімдеріне назар аударған жөн. Оған көз жеткізіп, маңыз-мәнін терең танып, байыпты зерделеу үшін Қ.А. Ясауидің

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

«Хикметтер» кітабы арқылы тарата сөз етеміз. Аударған және түсініктерін жазған – Әбіраш Жәмішұлы [5, 208].

Еске алсақ, «1-хикмет» бастапқы тұстан-ақ ақиқатты айтып, әділеттілікті жақтап, тақуалық жолды ұстанып, барша жұртқа сөз арнайды. «Жан жылуын, жүрек отын» мейірім шуағымен ұсынып, ғаріп-кемтарларға демеу болып, қол ұшын береді. Бос белбеу, қуыс кеуде, қуыршақ кейіптегі «кекірейген кердеңдерден» бойын аулақ ұстайды. Тиісті тұста: «Махшар күні мархабат ет, пана болғын», -десе, «мейірімі жоқ меңіреулерге» қас екенін де анық-қанық жеткізеді. Аят, хадис мәніне ден қойып, ғаріп-кемтарларға көңіл бөліп, бойын да, ойын да таза ұстайды. Алғашқы кезекте:

*«Бисмиллаһ» деп сөзді бастап, хикмет айтып,
Шәкірттерге дүррі гауһар шаптым міне.
Тақуалық жолын тұтып, қайғы жұтып,
«Дәптер сәни» беттерін аштым міне,*

– десе, келесі кезекте ой-сөз жүйесі дами түседі:

*Сөзімді айтам зейін қояр барша жанға,
Жан жылуын, жүрек отын аңсағанға.
Демеу болсын ғаріп, пақыр, шаршағанға,
Кекірейген кердеңдерден қаштым міне.*

*Қам көңілдің қайғысына дауа болғын,
Жолда шаршап шалдыққанға сая болғын,
Махшар күні мархабат ет, пана болғын,
Мейірімі жоқ меңіреулерге қаспын міне,*

– деп ақиқат мәніне ден қойып, ізгілік жолына бет бұрады. Алла ісін, құран мәнін терең түсінеді. Жаратушыға жалбарынып, хақ жолына түседі. Алла әмірін, намаз, ораза мәнін, алпыс үш жастың қасиет-құдіретін терең сезінеді.

Бұдан байқалатыны, «1-хикмет» - Алла әмірін, Құран мәнін, аят, хадис сипатын, ақиқат жолының бағыт-бағдарын, «Махшар күнінің» сырын, ар-иман қасиетін қысқа-нұсқа, жүйелі жеткізеді. Адал жүріп, анық басу, әділ істі қолдап, жат әрекет, теріс қылықтың жолын кеседі. Ізгі ниетке бет бұрып, ізгілік жолына қадам жасайды. Жақсылыққа жақын жүру, жамандықтан қашық болу мәні айқындалады. Жасампаздыққа кең өріс ашу – басты мақсат, негізгі мұрат етіледі. Адам мұраты, еңбек мәні, өмір тағылымы осыған саяды.

Қ.А.Ясауи ақиқат жолы – Алла сөзі екенін жанына демеу, көңіліне медет, өміріне өзек етеді (2-хикмет). Ғарып, пақыр, жетімдерге қол ұшын беріп, демеу жасау – басты ұстанымына айналады. Бұдан кейінгі жерде:

*Жеті жаста Арыстан баб келді бабам,
Хақ Мұстафа аманатын берді маған,*

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

– деп ақиқат мәнін, өмір өзегін, Тәңір жолының маңызын, қасиет-қырларын терең түсінеді. Мектеп көріп, ұстаз алдынан өтіп, болашақты бағдарлап, батыл қадам жасағаны да байқалады. Жеті жаста жылы ұшырасқан – Арыстан баб, Хақ Мұстафа аманаты, Тәңір жолының мәні, ұстаз ұлағаты мен өмір тағылымына ден қоюы – болашақ бағдарын, азаматтық ұстанымын да айқындайды. Алла сөзі, өмір мәні, тәңір жолы – басты бағытына айналады. «Жер астына жеке еніп, нұрға толдым», -деп Ібіліс ізінен, нәпсіқұмарлықтан арылғанын анық-қанық айтады (3-хикмет). Адам әлемі, өмір мұраты, жас ерекшелігі де негізгі ұстаным жүйесін құрайды. Айталық, «4-хикмет» - 63 жастың маңыз-мәнін кең түрде айқындайды. «Не себептен алпыс үште ендім жерге?»-деп себеп, сырын ашады. Алла сөзі, Хақ Мұстафа мәні, Жәбрайл жайы кеңінен көрінеді.

Алла мәні, сөзі мен ісі - «5-хикметтің» тұтас табиғаты мен тағылымын айқындайды. Алпыс үш жас мәні, жерге енудің жайы терең көзғалады. Тарих мәні, тағдыр талқысы, өмір тағылымының сыры ашылып, оған дейінгі әр жастың ерекшелік қырлары көрсетіледі. Айталық, бастапқы тұста:

*Бір жасымда әруак маған аян берді,
Екі жаста пайғамбарлар келіп көрді,
Үш жасымда қырық шілтен үйге келді,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге.*

*Төрт жасымда хақ Мұстафа құрма берді.
Жол көрсеттім, қаншама жұрт дінге сенді
Қайда барсам Қызыр бабам қасыма ерді,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге,*

– деп бұдан кейінгі бес-жеті жас аралығы, ораза тұту, зікір салу, жақсы-жаман іс-қылықтар сырын тану сипаттары жіті көрінеді. Түйінді тұста:

*Ақыл алсаң жарандарға қызмет еткін,
Ізгі жүрек әзиздерге іззет еткін,*

– деп ақиқат мәнін, адалдық орнын, ізгілік жайынан сыр қозғайды. Тіпті, сегіз-тоғыз жаста айналасы айқындалып, өмір мәніне ден қойып, дүниеәуи кеңістікке кең жол ашылады. «Хикмет айт деп басыма нұр шашылды», - дегенді де бүкпесіз баяндайды. «Кәміл пірім Мұстафаға мойын бұрғын, Қай жерде де мадақ айтып тәжім қылғын», - дегенді де негізгі қаперге алады. Ой түйінінде:

*Құл Қожа Ахмет, он жаста боз баласың,
Қожалыққа мойын бұрмай толғанасың.
Қасірет қой қалар болса жолда басың,
Сол себептен алпыс үште ендім жерге,*

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

– деп байыпты байлам жасайды. Алла тағала орны, рух мәні, жаннат жайы, жұмақ жолы, ақыл-парасат өлшемі, ізгі жүрек нұры, жаназа-намаз сыры, дұға-тілек сипаттары, жаны жақсы жайсаң жандар орын-үлесі де негізгі назарда болады. Қысқасы, мұның бәрі-баршасы адам мәнін, өмір мұратын, дін-діл жайын, дәстүр тағылымын, тәлім-тәрбие арналарын кең түрде танытады.

Ақиқат жол, ар-иман ұстанымы, өмір мұраты, дүние дидары, ғашықтық ғаламаттары – «6-хикмет» мәні мен мазмұнын құрайды. Он бір мен жиырма бір жас аралығындағы көрген-түйген жайттар, Алла ісі, хақ Мұстафа дидары мен аят-хадис мағынасы, жәннат жәйі кең түрде қозғалады. Ал, жиырма екі мен отыз жас аралығы («7-хикмет»), отыз бір мен қырық жас арасы («8-хикмет»), қырық бір мен елу жас мәні («9-хикмет»), елу бір мен алпыс үш жас сипаттары («10-хикмет») – Алланың ақ жолымен байланыстырылып, Жаратқаннан жәрдем тілеп, жан-жүрек, ақыл-парасат, иман нұры, дүние дидары, шарифат шарттары, өмір тағылымы кең орын алады.

Ал, «11-хикмет» мәнінен адам әлемі, дүние дидары, өмір сипаты, туған жердің қасиеті мен құдіреті, ғаріптік мәні, қам көңіл жайы терең көрініс береді. Өмір тағылымы, уақыт рухы да танылады. Алла ісі, ақиқат мәні, әділет жолы айқындалады (12-хикмет).

Бұдан басқа, жер асты мекенінің мәні, алпыс үш жастың қадір-қасиеті, көк пен жердің арасы, өмір-тұрмыс сипаттары («13-хикмет»), Алланың ақ жолы мен ақырет мәні, ғашықтық ғаламаттары мен нәпсі, күнәнің салмақ-сыры («14-хикмет»), Алланың асыл нұрлары, Арыстан баб пен сахабалар ұлығы, ақырзаман мәні, тура жол, түзу тәрбие әсері («15-хикмет»), Тәңір сыйы, жан мен тән мәні, шын ғашықтықтың сыр-сипаты («16-хикмет»), Раббым атының ұлық сипаты, өмір-тұрмыс мәні («17-хикмет»), Алла аты мен ақ нұры, сырлы сипаттары («18-хикмет»), Жаратқан жайы, қасірет мұңы, шарифат пен тариқат мәні («19-хикмет»), Тәубе мен ұжмақ жайы, көр азабы мен дозақ оты, намаз бен ораза орны («20-хикмет») т.т. ақиқат жолы, адалдық пен әділеттілік өлшемі, ар-иман мәні, дәстүр мен дүниетаным, татулық пен тұтастық, салауаттылық пен сыйластық сырлары, тағылымдық-тәлімдік қағидаттары кең орын алады. Маңыздысы, Алла ісі, ақиқат жолы, адам әлемі, өмір-тұрмыс мәні, дүние дидары, уақыт рухы жан-жақты ашылып, көк пен жер арасындағы құбылыстардың белгі-ерекшеліктері, қырлы-сырлы сипаттары айқындалып, тәлімді тұстары жан-жақты айқындалады.

«Хикметтер» жүйесінен адами мұраттар мен абзал борыш, қарыз-парыз ісі, жауапкершілік жүгі, ізгілік пен мейірім, қарапайымдылық пен қайырымдылық, еңбек пен тәртіп, сабыр мен рахым, талап пен төзім, ұят-ождан

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

иірімдері кеңінен көрініс береді. Сөйте тұра, дүниеэуи кезеңдегі пенделік тіршіліктің мәңсіз-нәрсіз, тұрлаусыз тұстары, нәпсіқұмарлықтың адасуға, азып-тозуға апарар «қысқа жолы», қысқасы өмір тағылымының үлгілі-ғибратты қырлары кең түрде қозғалады. Әсіресе, «Өз көркіңе өзің мәз бола берме, Өзіңе-өзің сұқтанғаның, сірә жөн бе?»-деп өмір-дүниенің сыр-сипаттарына ден қояды («21-хикмет»). Керісінше, Алланы ауызға алып, тақуалық жолды ұстанып, тәубеге келу, кісілік пен кішілік, келешекті ойлағанның абзал тұстарына назар аударылады. Аз ұйықтап, сергек жүрудің – салауатты өмір салтындағы орын-үлесі көрсетіледі. Менмендік пен тәкаппарлықтың – тамұққа бастар «күпиясы» да айтылады. «Нәпсі де бір дүз құсындай байқап көрсең»-деп адасуға бастар, шайтан құрған торға түсер тар жол, қапасты қауіпті қаперге салады. Иманды алыстатып, азып-тозар, жат әрекет,теріс жолға түсірер, жын кейпіне енер қараңғылық жайын алға тартады. Ақиқат жолына батыл бағыттап, дәстүр мен дүниетанымға, дін-ділге, өткеннен өнеге, ғибрат алудың мәнін, қыр-сырын ашады.

Ал, ғашықтық ғаламатын әр қырынан сөз етіп, жан мен тәнге әсерін, сыр-сезімге қозғау салып, көңіл толқынын тербейтін тұстары да мәнді бағыт алады. Ғашықтық пен құмарлық, мейірім мен шапағат, тұрақтылық пен сыйластық сырлары, жалған сүйіспеншілік пен нәпсінің адастырар тұрлаусыз мәні, сиықсыз сиқы да кең түрде баян етіледі. Қияметтің қиындығы, ғайбат айту мен надандықты, нәпсінің жат ірекет, теріс жолға түсірер «көлеңкелі жолы» көрсетіледі («22-25 хикмет»). Сонымен бірге, хақ жолының ақиқатқа бастар ұнамды тұстары, жақсы-жаманды айырып, ар-иманға ден қойып, Аллаға сыйынып, дұға-тілекте болу мәні де тиісінше орын алады. Ақиқат жолының әділеттілікке бастап, бақыт-қуанышқа бөлейтіні, ар-иманды таразы етіп, ақыл-парасат нұрына, ізгілік пен мейірім шуағына, салтанат сарайына ендірер ғажайып-ғаламат мәні мен кең өрісі, сәулелі сәттері алға тартылады. Мұның бәрі-баршасы адам әлемін, өмірі мен еңбегін, дүние дидарындағы артық-кем тұстарды байыпты бағдарлап, заман мен ортаның, халықтың тірлік-тынысын, арман-мақсатын, мұң-мұқтажын танып-таразылап, тиісті тұстарда – ақиқат жолына, ар-иман мәніне, исламият иірімдеріне кең өріс ашады. Ислам дінінің қағидат-қасиеті, жәннәт пен жаһаннам жайы, шарифат шарттары да өмір-дүние, тарих-таным, тұрмыс-тіршілік иірімдерімен байланыс-сабақтастықта көрініп отырады. Адами мұрат, адамгершілік қағидаттары, дәстүр мен дүниетаным, дін-діл мәні, қоғам мен заман шындығы, дәуір дидары, жауапкершілік жүгі, ар-иман иірімі, еңбек пен зейнет мәні, тарих пен таным, отан мен отбасы, тәлім-тәрбие мен сыйластық сырлары, өмір тағылымы, уақыт өрнектері айқын сипат алады.

мавзусидagi халқаро илмиy-амалиy конференсиya

Демек, ақиқат жолы – адам мұратын, адамгершілік құндылықтарын, өмір мәнін, дүние сырын, еңбек мерейін, ақыл-парасат нәрін, ар-иман нұрын, қанағат-сауап сипаттарын, дәстүр мен дүниетаным арналарын айқындауда маңызы зор.

Бірқатар хикметтер мәні мен мазмұнынан, табиғаты мен тағылымынан Алла жолы мен ісі, ақиқат мәні мен қасиеті, дін мен діл, мағрифат пен мінәжат, жүрек ісі, рахым нұры, жан мен тән сипаты терең көрініс береді («26-30 хикмет»), адалдық мәні мен әділет жолы, дәуір дидары мен заман шындығы, адам әлемі мен еңбек орны, дін-діл мәні, ораза-намаз бен ібіліс-шайтан сипаты («35-40 хикмет»), Қағба есігі, құран, аят, хадис сипаттары, мұсылмандық жолы, ар-иман иірімі, дұға-ниет, тілектер тоғысы, шарифат негіздері («45-50 хикмет»), әлемнің иесі – Алланың қасиет-құдіреті, он сегіз мың ғаламның құпиясы, екі дүниенің сыр-сипаттары, жақсылық пен жамандық арасы, мұсылман мен кәпір айырмасы, менмендік пен тәкаппарлықтың көлеңкелі қырлары, нәсіп пен нәпсіқұмарлықтың белгі-ерекшеліктері, халық пен залымның, пейіш пен дозактың өзіндік өзгешеліктері («55-60 хикмет»), «Өмір заңы – дүниеге келмек, өлмек» екені, Алла ісі, Хақ дидары, ел-жер, топырақ мәні, адамзат пен азамат орны, ақыл-парасат нұры, білім-ғылым жүйесі, дін мен діл, жан мен тән, жүрек жайы, еңбек рахаты, қанағат пен қайырымдылық, мейірім мен шапағат, сыйластық сырлары, махаббат мерейі, имандылық иірімі мен тәлім-тәрбие тағылымы («65-70 хикмет»), бәрі-баршасы мәнді-нәрлі, жүйелі жеткізіледі. Мұның мәні профессор М. Жармұхамедұлы айтқанындай: «Қожа Ахмет Ясауи өзінің өлмес мұрасы «Диуани хикметі» арқылы алдымен түрік әдебиетіндегі, қала берді қазақ әдебиетіндегі дидактикалық сипаттың кең қанат жайып, өркендеуіне елеулі ықпал етті. Мұсылмандық шарттарын сөз етіп, сопылықтың дәні – имандылық, адамгершілік, сабырлылық, әділдік, шындық мәселелерін жырлауда тыңнан жол тауып, жаңа бағытқа өріс ашты» [6, 16].

Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» мұрасының тұтас мазмұны мен асыл өзегінде – ақиқат жолы, сопылық идея, халықтық қағидаттар мол. Профессор Ә. Дербісәлиев атап көрсеткеніндей: «...Он алты жасының өзінде-ақ жас Ахмет шығыс поэзиясын, әдебиетін, фәлсафасын жетік меңгереді. Он жеті жасынан бастап өзі де өлең жаза бастайды. Өз жырларын сол кездегі шайырлар секілді араб, парсы тілдерінде емес, өзінің ана тілі – түрік тілінде жазған. Иассауи шығармашылығының құндылығы осында.

Қожа Ахмет Иассауи хикметтері тақуалық ғұмыр, ғаріп, пақыр, жетімдерге пана болып, қамқорлық жасау, Алла елшісінің жолын ұстау, өмірді босқа өткізбеу Іһәм Құрани кәрімнің сүре, аяттарындағы уағыздар мен Мұхамед пайғамбарымыздың қасиетті хадистеріндегі өсиетнамаларды еске түсіреді.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Сайып келгенде, ұлы ақын бұрынырақ ғұмыр кешкен мұсылман шығысының ойпаздары мен даналарының кәміл адам тәрбиелеу туралы идеясын алға тартады, әрі ол софылық тағылым, дәстүрмен сабақтасып жатады» [5, 150, 155].

Түркістанда өткен Ұлттық құрылтайда Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев шаһар тарихына, Қ.А.Ясауидің рухани мұрасын терең зерттеуге жіті назар аударды. Ясауитану орталығын, институтын ашу жайын да қозғап, бірқатар мәселелерді жұртқа жан-жақты жеткізді. Маңыздысы: «...Ұлттық құрылтай – халқымызды ортақ мақсатқа ұйыстыратын бірегей құрылым», - екеніне кеңінен тоқталып, басымдық берді [7].

Бұдан бөлек, Қ.А.Ясауи әлемі, адамзат тарихнамасындағы орны, мәдени-рухани һәм әлемдік мәні зор ілімін ашу, зерттеп-зерделеу ісі де мәнді сипаттарымен назар аудартады. Осы орайда, ясауитанушы З. Жандарбек ой-пікірлерінің маңызы зор: «...Ясауидің адамзат тарихындағы рөлін, рухани әлем мен адамзат арасындағы байланыстағы ілімін, даналығын, қайраткерлігін дөп басып көтеру – бүгінгі ұрпақтың абыройлы міндеті. Бұл – ясауитанудың абыройлы парызы. Қазіргі еліміздегі, түркі әлеміндегі, адамзат аясындағы түрлі қиындықтар, адасулар мен қиғаштықтар, апаттар мен дүлейлер – Ясауи ілімінен алыстағандығымыздың көрінісі. Ол ілімді қайта қалпына келтіру жалғыз қазақтың немесе түріктің емес, жалпы адамзаттың кезек күттірмес жұмысы болуға тиіс. Сондықтан әрбіріміз Түркістанның көгеруіне, Ясауи ілімінің қайтадан жандануына, парасатымызды рухани әлеммен байланыстыруға ұмтылсақ көп нәрсені ұтамыз» [8].

Осы орайда, өзбек халқының мақтанышы, атақты ақын Һәм ойшылы Әлішер Науай (1441-1501) шығармашылығы әр алуан тақырыптарды қамтып, түркі және парсы тілдерінде өнімді еңбек етті. «Хамса» (бестік) тобына енген – «Жақсылардың тандануы», «Фархад-Шырын», «Ләйлі-Мәжнүн», «Жеті әлем», «Ескендір дуалы» және «Ойлар қазынасы» туындылары адамзаттық мәселелерді кеңінен қозғайды. Қоғам мен адамды, бірлік пен еңбекті, дәстүр мен дінді, абзал қасиеттерді, тарих пен танымды ардақ тұтады. Хакім Абай:

*Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науай, Сағди, Фердауси.
Хожа Хафиз – бу Һаммаси
Мадат бер я шағири фарияд,*

– деп ардақ тұтады, ұстаз санап, дарын-талантын жоғары бағалайды. Өз кезегінде Ә. Науай «Хайрат-ул аброр» туындысында көркем шығарманың мәні мен мазмұнына, жанр Һәм көркемдік арналарына назар аударса, Абай бұл бағытта:

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

*Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы,*

– деп жазады. Бұл бағыттардан да әдеби байланыс арналары, әрі ұлылар үндестігі – Науай мен Абай мұрасынан да көркемдік кеңістігі терең танылады [9, 436].

Нәтижелер. Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» мұрасы өз кезеңі мен өмір белестерінің бүтін болмысын, көрген-түйген тәжірибе тәлімін кең түрде қозғайды. Ақиқат жолына жету мәнін, ізденістері мен іркілістерін жастық кезеңімен, есею-өсу жолдарымен байланыстырады. Отан мен отбасы құндылықтарын негізге алады. Алла ісі, Хақ дидары, ақыл-парасат, жүрек жайы, мейірім шуағы, имандылық иірімі өмір тағылымымен телқабыс өріс алады. Оны ақындық әлемімен ұштастырады, ұстаздық ұлағатпен, ғұламалық тереңдікпен, кеменгерлік көрегендікпен де жүйелі дамытып, байыпты тұжырымдар жасайды. Біздіңше, «Хикметтер» жүйесінің мән-мазмұны мен тұтас табиғатынан жалпыадамдық мәселелер – адам мұраты, еңбегі мен өмір өнегесі кең түрде қозғалады. Ел-жер мәні, дәстүр мен дүниетаным, дін мен діл, отан мен отбасы құндылықтары жан-жақты ашылады. Тарих тағылымы мен таным арналары, Хақ Тағала, Құран нәрі, аят-хадис, жан-тән сипаты, софылық идеясы кең өріс алады. Ар-ождан, жәннат пен дозақ, дұға-тілек, ғалам мен ғалым, қанағат пен рахым, мінез бен сабыр, нәпсі-шайтан, жастық пен достық сыры, кісілік пен кішілік, қарапайымдылық қағидаты, имандылық иірімі т.с.с. өмір, тұрмыс-тіршілік негізінде кеңінен көрінеді. Демек, «Хикметтер» мұрасы ақиқат жолын, әділетті істі, адам мұраты мен өмір мәнін, дүние дидарын, ғалам сырын, отан мен отбасы құндылықтарын көрсетуімен – жалпыадамдық мәселелерді кең түрде қозғайды. Алла ісін, Құран нәрін, софылық идеяны жүйелі сөз етуімен де адам факторын, әлемдік үдерістер мәнін кең түрде айқындайды. Мұның бәрі-баршасы адамзат қоғамы мен жалпыадамдық мәселелермен берік үндесіп, кеше мен бүгін мәні айқындалып, байланыс-сабақтастық үдерістерін дамыта түсері анық. Ақиқат жолы, адамдық мұрат, ғаламдық үдерістер, өмір тағылымы мәнді.

Анығында, ақиқат жолы айқын. Адамгершілік мұраттары мен қағидаттары мәнді. Алла ісі, Құран нәрі, Мұсылманшылық шарттары берік. Дидактикалық-фәлсафалық һәм софылық сипаттар көңілге қонымды.

Ойға алсақ, Хакім Абайдың «Қара сөздерінде» ұлттық мұрат пен руханият арналары хақында кеңінен сөз етеді. Сонымен бірге, Хакім Абай

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

бастапқы тұстан-ақ: «...өз сөзім- өзімдікі» дегенді анық айтып, келесі кезектегі мақсат-мұраттарын айқындап, осы бағыттағы ұстаным- көзқарастарына мықтап табан тірейді. Көрген-білгенін, танып-түстегенін ақыл-көрігінде қорытып, таразыға салады. Әсіресе, адам-пенденің жаратылысына, табиғатына таңданысын жасыра алмайды. Өмірін, уақытын босқа өткізу, еңбегін-кәсібін бағаламау, білім-ғылым, тәлім-тәрбие ісіне мән бермеу т.с.с. ақиқатын айтып, бағасын беріп, маңызын ашады. Қысқа ғұмырдың алдамшы, өткіншілігіне де қапа болады. Баянсыз, тұрлаусыз сиқына бас шайқап, іштен тынады. Оның мән-мәнісін былай білдіреді: «...бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айқастық, тартыстық-әурешілдікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық: қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік...». Бұған қоғам, өмір, тұрмыс-тірліктен мың сан дәлел-деректерді тілге тиек етеді. Адам мен оның өміріне, еңбек мұраттарына терең мән береді. Келер күнге- келелі келешекке үміт көзімен қарайды.

Алдағы өмірге барлау, талдау жасайды. Адам мұраты, өмірі мен еңбегіне еркін енеді. Өмірдің бұралаң жолдарына, кәсіп-дағдыларға, тұрмыс-тірліктің мың сан арналы, тараулы жолдарына көңіл тоқтатып, көз жібереді. Әсіресе, ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, софылық қылып, дін бағу, балаларды бағу сынды сан салалы, алуан арналы бағыт-бағдарларға, өмір-тұрмыстың, уақыт-сынаптың сырлы сипаттарына ден қояды. Оның арасында білім-ғылым, кәсіп-қызмет, дәстүр-дін, тәлім-тәрбие иірімдеріне де көңіл бөліп, жіті назар аударады. Бәріне де мән-маңыз береді. Басым бағыттарына еркін енеді. Сыр-сипаттарын ашады. Нәтижесінде, сөз жоқ «өз сөзім - өзімдікі» деген қағидалы көзқарастарын алға шығарады. Өмір мұратына ден қойып, тәлім-тәжірибесіне тоқтайды. Мұның өзі: « Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді» деген өмір философиясынан алынған толғам-толғаныстарымен табиғи үндесіп, сабақтасып-ақ тұр. Шындық шырағы да танылады. Бастысы, әрине өзі өмір сүрген қоғамдық құбылыстарға, кезеңдік көріністерге, уақыт тынысына жіті көз, сергек көңілмен қарайды. Көбінде көңілге кірбің ұялатқан келеңсіз, көлеңкелі көріністерді қалт жібермейді. Соның себеп-сырларына үңіледі. Мән-мәнісін анықтайды. Әуелгі бастау, арнасына мән береді. Маңызды тұстарын ашады. Соған ден қояды. Көпке ортақ тұстарына назар аударады. Оның маңыздысы, сөз жоқ адам әлемі мен өмірлік мұраттары, еңбекке көзқарасы, тұрмыс-тірліктегі орын-үлесі, адамшылық жол мен жасампаздық қадамдар хақындағы ойлар мен толғаныстарға келіп саяды. Демек, Хакім Абайдың - « Бірінші сөзі» өмірден алынған, тәжірибеден өткен маңызды мәселелерді қозғайды. Өз өмірі мен

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

уақтысындағы басты бағыттарды тап басып, соған қатысы мен көзқарастарын, мүмкіндіктерін кең көлемде айқындайды. Бастысы, әрине өмір өрнектерін, білім-білігін, тәлім-тәжірибесін- «ақ қағаз бен қара сияға» сыйғызып, «өз сөзім - өзімдікі» екенін байыпты баяндайды. Бұдан байқалатыны: Хакім Абай өмірдің бұралаң жолдарынан өтіп, қоғамның кедергі-қайшылықтарын көріп, адам мен оның еңбегінің ұнамды һәм ұсқынсыз сиқын да танып-түстейді. Көңілді кеңге салған сәттері де бар. Жүрекке салмақ түскен тұстарын да бүкпесіз баяндайды. Өлшеніп берген өмірдің мағынасыз, мәнсіз қалпына кейіс те білдіреді. «Адамзат - бүгін адам, ертең топырақ» екенін де еске салады. Орайлы тұста:

«Қадірлі басым,

Қайратты жасым.

Айғаймен кетті амал жоқ.

Болмасқа болып қара тер,

Қорлықпен өткен қу өмір,

– дегенді де жасыра алмайды. «Ойға түстім, толғандым, Өз мінімді қолға алдым» дейтіні де осы кезеңге дөп келіп тұр. Өмір мұраты мен маңызын да осы тұстан бағамдайды. Сайып келгенде, мұның бәрі-баршасынан – Абай әлемін, сол кезең-уақыттың бедер-белгілерін, қоғамдық құбылыстар мен өмірдің бел-белестерінің бұралаң-бұлтарыстарын, оның адам мен еңбегіндегі келеңсіз көріністерінің орын алу себеп-сырлары жан-жақты ашылады. Көзқарас білдіріліп, дәлел-деректер келтіріледі. Одан арылу жолдары көрсетіледі. Адам мұраты, адамшылық жолы үлгі етіледі. Адамдық пен әділдік ісін жоғары бағалайды.

Біздіңше, Хакім Абайдың: «Өз мінімді қолға алдым», -деген қалпы мен қауіпін, ауыр халін арғы-бергі кезеңнің бетбұрысты һәм белесті тұстарынан көптеп кездестіреміз. Бұған Хакім Абайдың «Қара сөздерін» қайта оқығанда, үміт ұлғайып, арман-аңсарларына қарышты қадаммен ілгерілейтініміз анық. Өмірдің қыр-сырына қаныға түсеміз. Уақыт тынысына еркін еніп, қоғамдық һәм кезеңдік көріністерге, адам өмірінің бұралаң жолдары мен тағдыр-талайына көңіл көзімен үңіліп, «мыңмен жалғыз алысудың» мән-жайын сергек сезінеміз. Мезгілдің салмақ-сырына ден қоямыз. Қоғам, адам, өмір, уақыт бедерін терең тани түсеміз. «Сезімпаз көңіл, Жылы жүрек» те, «Улы сия, ащы тіл» де танылады. Нәтижесінде:

Өмір, дүние дегенің,

Ағып жатқан су екен.

Жақсы-жаман көргенің,

Ойлай берсең, у екен, –

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

деген қорытындыға келеді. Адам мұраты айқындалады. Өмір-уақыттың бағасы көрсетіліп, оған деген құрмет арта түседі. Адамға үміт артады.

Шындық жүзіне тура қарасақ, «Қара сөздердегі» ұлт мұратынан бастау алған, қоғамдық құбылыстар арқау етілген, өмір өрнектері мен уақыт бедері кең көлемде көрініс беретін тағылымды тұстар – кеше мен бүгіннің байланыс-бірлігін, дәстүрлер құндылығы мен ұрпақтар сабақтастығын табиғи жалғап, тығыз ұштастырып келеді. Қоғамдық мүдде алға шығады. Көптің мұрат-мүддесі көзделеді. Қайсібір мәселе де қоғамдық ортадағы ахуал-жайттардан хабардар етіп, оның мән-жайы, сыр-себептері ашылады. Уақыт бедері байыпты бағаланады. Өмір мәні еселеп арта түседі.

Ақиқатында, «Қара сөздердің» тұтас табиғатынан:

- ұлт мұратының өзекті тұстары танылып, оның өзі арғы-бергі кезеңдердің артық-кем жайттарымен қатар, салыстырыла беріледі;

- арғы тарихтың тағылымды тұстары да, кешегі кезең көріністері де өмір өрнектерімен өріліп, тәлімді тәжірибе тағылымдарымен байланыс-бірлікте баяндалады, өмір сыры айқындалады;

- ақиқаттың аты - хақ, хақтың бір аты - Алла екендігі басты мұраттарға арқау етіледі. Алла тағала – өлшеусіз, ал ақыл- өлшеулі болатындығы, әрбір ғалым - хақим емес, әрбір хақим - ғалым аталатыны өмір өрнектерімен, тәжірибемен сабақтастығы да айқын аңғарылады;

- ұлт пен ұрпақ қамы, адамшылық әлемі, жасампаздық жолы, ізгілік пен игілік иірімдері, білім-ғылым жүйесі, тәлім-тәрбие жайы, махаббат пен ғаделет сипаттары кәделі, сауапты істер арқылы жүйелі жеткізіледі;

- адамзатқа ортақ - жан мен тән, адамшылыққа жат: надандық, еріншектік, залымдық, арамдық, жамандық (жемек, кимек, күлмек, ішпек, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек т.с.с.) қырлары кеңінен көрсетіліп, маңыз-мәні жан-жақты ашылады;

- ең негізгісі, Хақим Абай адамға ортақ асқақ мұраттар мен адамшылыққа жат келеңсіз көріністерді кезең шындықтарымен сәйкестікте сабақтап, уақыт бедерімен бейнелі безбендеп, өмір-тұрмыстың мысал-деректерімен нанымды сөз етеді. Нәтижесінде, кезең-уақыттың өзекті мәселелерін қоғам, замана шындықтарымен байланыста баяндайды. Келеңсіз һәм өрескел оралымсыздықтар, оның өмірдегі көріністерін, адам-пенде бойындағы кереғар сипаттардың күйініш-сүйінішті жайттарымен қоса қабат көрсетіп, нанымды ашады. «Сұм-сұрқия, қу заман» шындығы ашылады. «Кұйрығы шаян, беті адам» кейпіндегі - «толық адамның» жұртқа жағымсыз, ортаға жұғымсыз, көп ішінде мәнсіз, елеусіз, ұсқынсыз сиқы әшкереленеді.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

«Қара сөздер» табиғаты мен тағылымына еркін енсек, «Хакім Абай ұлт мұраты, елдік мүдде мәселесін – еңбек, білім, ғылым, өнер төңірегінде кеңінен өрбітеді. Алыс-жақын елдердің (мысалы, орыс, ноғай, сарт т.с.с.) өмір-тұрмыс, кәсіп-дағдыларына, дәстүрлеріне ден қояды. Олардың білім-ғылымға, еңбекке, өнерге, саудаға бейімділігі, оны өмір-тұрмыстың өзекті арнасы санап, содан алға озғаны үлгі етіледі: «...сарттың екпеген егіні жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзімен өзі әуре болып, бірімен-бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп, сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық - бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда...Оның бәрі бірін-бірі қуып, қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандық әсері», - екені кең орын алады.

Бұл бағыт арналар, түркі жұртының дана тұлғалары Һәм мақтаньштары Науай, Мақтұмқұлы, Қ.А.Ясауи, абай мұраларында да кеңінен орын алып, адамзаттық құндылықтар мәнін арттыра түсті. Маңыздысы, адамзатқа ортақ адалдық қағидаттары, әділдік ұстанымы, бауырмалдық Һәм достық арналары, сыйластық сырлары айқындалып, жалпыадамзаттық мәні, руханияттық құндылықтары кең түрде көрініс берді.

Қорытынды. Негізінде, жалпыадамзаттық құндылықтар, адамдық қағидаттары қай кезең, уақыттарда да маңызды құбылыстар ретінде жоғары бағаланғаны анық. Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында (Атырау, 2020 жыл, 14-15 наурыз) елдік мүдде, ұлттық тарих, руханият арналары, іргелі құндылықтарды ұрпақ санасына сіңіру қажеттілігі төңірегінде кең түрде сөз етілді. Әсіресе, Ұлттық құрылтайдың «Адал адам-Адал еңбек-Адал табыс» бағыты төңірегінде: Жібек жолы, Қазақ хандығы, Сарайшық мәні айқындалып, Ислам құндылықтары бар қырынан жарқырап, кеңінен дәріптелді. Бұл бағытта, әсіресе Мемлекет басшысы «...Ислам дінінің Ұлы дала төрінде таралып, тамыр жаюына орасан зор үлес қосқан, түркі әлеміндегі сопылық ілімнің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи мұраларын терең зерделеп, дәріптеуге айрықша назар аударған жөн деп санайды» [10].

Қ.А. Ясауи «Хикметтері» адамзаттық құндылықтар мен жалпыадамдық мәселелерді кең түрде қозғап, қоғам мен заман шындығын, дүниеәуи

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

құбылыстар мен жаратылыс жайын, адам мұраты мен өмір мәнін, ғалам ғажаптарын, дін-діл, ар-иман, жан-тән құбылыстарын, ақиқат мәні мен әділеттілік жолын, ақыл-парасат пен білім-ғылым жүйесін, еңбек мерейі мен жүрек ісін, жастық пен достық салтанатын, қанағат, рахым, сабыр, сөз сырын, тіл құнарын, тәрбие тағылымдарын жан-жақты ашады. Бұдан байқалатыны, «Хикметтер» мәні – адамзат қоғамы мен жалпыадамдық мәселелерді ақиқат жолы, әділетті іс аясында сөз етіп, Алла мен Құран баянын кең түрде айқындап, адам мұраты мен өмір мәнін, адамгершілік қағидаты мен имандылық иірімін, тәлім-тәрбие арналарын жан-жақты ашып, ақыл-парасат биігінде байыпты тұжырымдар жасайды. Негізгісі, адам факторы, оның өмірі мен еңбегі кең орын алады. Отан мен отбасы құндылықтары, қоғамдағы адалдық қағидаттары, әділдік ұстанымының маңызы, еңбек болмысы, тәрбие арналары жан-жақты айқындалады. Мұның өзі ұлттың жаңа келбетін айқындайтын басты атрибуттар: Тәуелсіздік және Отаншылдық, Бірлік пен Ынтымақ, Әділдік пен Жауапкершілік, Заң және Тәртіп, Еңбекқорлық және Кәсіби біліктілік, Жасампаздық пен Жаңашылдық мәнін де кең түрде ашады. Демек, түркі жұртының бірегей тұлғасы, ұлттық мақтанышымыз Қ.А. Ясауидің «Хикметтері» адамзаттық құндылықтар мен жалпыадамдық мәселелерді кеңінен қозғап, кеше мен бүгін мәнін, дәстүр мен сабақтастық сырларын ел мүддесі мен игілігіне бағыттағаны анық аңғарылады. Ел бағыты мен ұстанымы: «Әділетті Қазақстан - Адал азамат - Озық ойлы ұлт» мәні мен маңызы, тәуелсіздік тұғыры, ұлттық идеологияның жаңа бағдары, дәстүр мен тарих тағылымы да осыған саяды.

Әдебиеттер:

1. Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2000. – 424-425 беттер
2. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық.-Алматы:Санат, 1997. - 128 бет
3. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Оқу-құралы. -Астана: Елорда, 2001. -79-80 беттер
4. Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа. – Астана: KUL TEGIN, 2001.- 61 бет
5. Иассауи Қ. А. Хикметтер. Аударған - Ә.Жәмішұлы. - Алматы: Өнер, 1995. - 208 бет
6. Жармұхамедұлы М. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері. Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері. Халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. – 16 бет

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

7. Тоқаев Қ.Ж. Әділетгі Қазақстанды Адал азаматтар құрады (Ұлттық құрылтайдың екінші отырысында сөйлеген сөзі). – «Егемен Қазақстан», 2023, 19 маусым
8. Жандарбек З. Түркістан Ясауи әлемімен жаңғырады. – «Егемен Қазақстан», 2023, 14 қыркүйек
9. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 436 бет
10. Іргелі құндылықтарды ұрпақ санасына сіңіруіміз қажет. – «Айқын», 2024, 16 наурыз.